



**Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ В. БРЮСОВА
BRUSOV STATE UNIVERSITY**

**ԲԱՆԲԵՐ
Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ВЕСТНИК ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
В. БРЮСОВА
BULLETIN OF BRUSOV STATE UNIVERSITY**

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ЛИНГВИСТИКА И ФИЛОЛОГИЯ

LINGUISTICS AND PHILOLOGY

1(62)

**Վ. ԲՐՅՈՒՍՈՎԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
«ԼԻՆԳՎԱ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ**

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

ՀՏԴ 811.19՝1:811.411.21՝1

DOI: 10.51307/18293107/laph/22.62-237

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՄԻՋՆՈՐԴԱՎՈՐՎԱԾ
ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ
(բարբառային բառաշերտ. զուգադրական քննություն)**

ՍՈՆԱ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Համառոտագիր

Փոխառություններ առկա են բոլոր լեզուներում, նրանց պատմական զարգացման տարբեր փուլերում՝ պայմանավորված լեզվական և արտալեզվական բազմաթիվ գործոններով: Փոխառությունների ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է՝ վերհանելու ոչ միայն տվյալ լեզվի ներքին զարգացման օրինաչափությունները, այլև քաղաքակրթական, պատմամշակութային իրադարձությունները, որոնցով անցել է այդ լեզուն կրող ժողովուրդը: Այս համատեքստում փոխառությունների ուսումնասիրությունն ունի նաև միջգիտակարգային նշանակություն:

Հոդվածը նվիրված է հայերենի բարբառային բառաշերտի արաբական միջնորդավորված փոխառություններին, նպատակն է ներկայացնել փոխառությունների ընդհանուր բնույթը, միջնորդ հիմնական լեզուները, դրանց ազդեցությամբ արաբերեն ծագման բառերի կրած հնչյունական և իմաստային մի շարք փոփոխություններ:

Հիմնաբառեր՝ փոխառություն, միջնորդ լեզու, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, բարբառ, հնչյունափոխություն, իմաստափոխություն

Ներածություն

Հայերենագիտական (բարբառագիտական) տարբեր աշխատություններում, ի թիվս այլ լեզուներից կատարված փոխառությունների, տրվում են նաև (տեսական շարադրանքով կամ բառացանկերի միջոցով) արաբական փոխառություններ (տես՝ Կատվալյան, 2016, էջ 206-210, Մանուչարյան, 2020, էջ 10-106, Մարկոսյան, 1989, էջ 367-379, Չոլաքեան, 2009, էջ 310-341 և այլն): Մի շարք ուսումնասիրություններում, սակայն, դրանք առանձնացված չեն. նշվում է միայն, որ շատ փոխառություններ կան արևելյան լեզուներից՝ արաբերենից, թուրքերենից, պարսկերենից

(Պետոյան, 1954, էջ 99, Կոստանյան, 1979, էջ 49 և այլն): Ուշագրավ է, որ հեղինակները հաճախ նշում են, թե պարզել՝ հայերենի բարբառային որևէ միավորում առկա արաբական փոխառություններից որոնք են անմիջական և որոնք՝ միջնորդավորված, չափազանց դժվար է, եթե ոչ՝ անհնարին, որովհետև այդ բառերի զգալի մասը գրեթե նույն ձևով, նույն հնչյունական կազմով գոյություն ունի և՛ թուրքերենում, և՛ պարսկերենում: Հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության (բարբառների դասակարգումը տե՛ս Զահուկյան, 1972, էջ 132-136) Ուրմիայի բարբառի դեպքում, օրինակ, նշվում է, որ «բարբառի արաբերեն բառերը թուրքերենի, իսկ քիչ մասով երևի նաև պարսկերենի միջնորդությամբ են փոխառվել» (Ասատրյան, 1962, էջ 146-147): Սակայն, անկախ դրանից, փոխառյալ բառերի բառացանկում այդ բառերի դիմաց նշանակված է *ա* (արաբերեն)՝ նկատի ունենալով դրանց ծագումը և ոչ թե՛ անմիջական փոխատու լեզուն: Բարբառագիտական մի շարք այլ աշխատություններում, մինչդեռ, այդպես նշանակվում են արաբական անմիջական փոխառությունները (Չոլաքեան, 2009, էջ 310-341 և այլն):

Նկատելի է, որ արաբական փոխառությունների տարբերակման, բնորոշման հարցում ոչ միշտ է առկա գիտական հստակ մոտեցում. Գերակշռում է անհատականը, հեղինակայինը: Դա, նախևառաջ, պայմանավորված է այդ լեզուների՝ միմյանց հետ ունեցած պատմական սերտ առնչություններով և փոխազդեցություններով, որոնց հետևանքով էլ առաջացել է նման անհստակություն: Ստորև, տարաժամանակյա հայեցակարգով հակիրճ անդրադառնանք դրանց, ինչպես նաև այդ լեզուների՝ հայերենի (բարբառների) հետ ունեցած առնչություններին: Զուգադրական համեմատական մեթոդի կիրառմամբ հնարավոր է որոշ չափով տարբերակել, թե հայերեն որևէ բարբառային միավորում առկա արաբական ծագման փոխառություններից որոնք պետք է համարել միջնորդավորված, և միջնորդ լեզուներն ինչպիսի ազդեցություններ են թողել փոխառյալ բառաշերտի վրա: Այս հանգամանքի հաշվառումով որոշ չափով դյուրին կլինի առանձնացնել արաբական անմիջական և միջնորդավորված փոխառությունները և խուսափել ոչ ճիշտ մեկնաբանություններից:

Արաբապարսկաթուրքական լեզվական առնչություններ

Համարվում է, որ պարսկերենի բառապաշարի հիմնական մասը պարսկական և արաբական ծագման բառեր են: VII-IX դդ. Իրանը գտնվում էր արաբական խալիֆայության տիրապետության տակ, և պարսկերենը չափազանց մեծ ազդեցություն է կրել արաբերենից. փոխառվել են արաբական գիրը, քերականական մի շարք կառույցներ, բառապաշարը (Աճառյան, 2013, էջ 183, Նալբանդյան, 1997, էջ 101): Արաբերենի ազդեցությունը պարսկերենի վրա մեծացել է հատկապես XI դ. երկրորդ կեսից և շարունակվել հետագա դարերում: Ներկայումս արաբական բառապաշարը համարվում է պարսկերենի անքակտելի, օրգանական մասը: Մեծաթիվ բառեր (քիթաբ, վախտ, հաֆեզ և այլն) ներառված են պարսկերենի հիմնական բառաֆոնդում. արաբերեն բառերը, ըստ տարբեր հաշվումների, կազմում են ընդհանուր բառապաշարի ավելի քան 50%-60%: Հարկ է նշել, սակայն, որ արաբական ծագման բառապաշարն ամբողջությամբ ենթարկվել է պարսկերենի հնչյունական օրինաչափություններին, քերականական և շարահյուսական կառուցվածքին (Барышников, 1962, с. 21): Դա է պատճառը, որ պարսկերենն, այդուհանդերձ, պահպանել և պահպանում է իր իրանական (հնդեվրոպական) բնույթը, որի վկայությունն է ոչ միայն նրա ողջ լեզվական համակարգը, այլև իրանական հնագույն, ինչպես նաև՝ հետագայում զարգացած բառաֆոնդը, որը նրա հիմքն է և բառաֆոնդի առավել կայուն մասը (Пейсиков, 1975, с. 16):

Ինչ վերաբերում է թուրքերենին, ապա այն կազմավորվել է օղուզասելջուկյան ցեղերի լեզուների բազմադարյան զարգացման ընթացքում: Նրանք X-XI դդ. Կենտրոնական Ասիայից ներխուժել են Անատոլիական թերակղզի՝ XII դ. այնտեղ հիմնելով սելջուկյանների, իսկ XIV դ. Օսմանյան կայսրությունը (Крайнюченко, 2014, с.1):

Արաբերենի ուժեղ ազդեցությունը օղուզասելջուկյան ցեղերի լեզուների վրա տեղի է ունենում IX-X դդ., երբ նրանք իսլամ են ընդունում: Արաբերենը, ինչպես իսլամի լեզուն, արաբական նվաճումների հետևանքով տարածվեց աֆրիկյան և ասիական մայրցամաքների հսկայական տարածքներում՝ շատ ժողովուրդների, այդ թվում նաև՝ թյուրքական, լեզուների վրա ազդեցություն թողնելով: Համարվում է, որ այն, ինչպես լա-

տիներենը միջնադարյան Եվրոպայում, մուսուլման ժողովուրդների կրոնի, գիտության և մշակույթի լեզուն էր:

Օսմանյան կայսրության ամենաճաղկուն շրջանում՝ XV-XVI դդ., թուրք ժողովրդի ձևավորմանը զուգընթաց, սկսեց ձևավորվել նաև թուրքերենը: Թուրքագիտության մեջ առանձնացվում է օսմանա-թուրքական լեզվի զարգացման երեք հիմնական փուլ՝ հինօսմանյան XIII-XV դդ., միջինօսմանյան՝ XV-XIX դդ. և նորօսմանյան՝ XIX-XX դդ. (Հազարոբա, 2002, c.4): Միջինօսմանյան լեզվի զարգացման ժամանակաշրջանն է, որը համընկնում է Օսմանյան կայսրության ծաղկման և անկման, ինչպես նաև օսմաներենի զարգացման հետ: Այս շրջանում արաբերենի դերն ու նշանակությունն ավելի էր ուժեղացել. առանց արաբերենի և պարսկերենի հիմնավոր իմացության հնարավոր չէր գրել և կարդալ «օսմաներեն»: Օսմաներենում փոխառվել էին մեծ թվով արաբերեն բառեր անմիջականորեն և պարսկերենի միջոցով. օսմաներենը արաբերենի, պարսկերենի և թուրքերենի խառնուրդից ձևավորված մի լեզու էր¹:

Հայ-արաբական լեզվական առնչություններ

Արաբական նվաճողական արշավանքների հետևանքով VII դ. կեսից սկսած Հայաստանը ևս անցավ նրանց տիրապետության տակ: Այն շարունակվեց մինչև IX դ. (250 տարի): Պարսիկները, մի փոքր ավելի ուշ նաև՝ թուրքերը, արաբական տիրապետության շրջանում, ինչպես նշվեց, ընդունեցին իսլամ, փոխառեցին արաբական գիրն ու արաբերեն մեծաթիվ բառեր: Հայերը, սակայն, դավանափոխ չեղան՝ պահպանելով իրենց հավատքը, լեզուն և գիրը: Դա է պատճառը, որ VII-X դդ. հայ մատենագրության մեջ, մի քանի հատուկ անուններից, տիտղոսներից ու արտահայտություններից բացի, արաբերեն այլ բառեր վկայված չեն (Հյուրջման, 2004, էջ 297, Աճառյան, 2013, էջ 173), թեև պետք է ընդու-

¹Միայն XX դ. 20-ականներից սկսած, Օսմանյան կայսրության անկումից, նոր պետության ձևավորումից սկսած ընդհանուր բարեփոխումների («Թանգիմաթ») համատեքստում սկսվեց նաև նրանց լեզվի բարեփոխումները, որոնց հիմնական նպատակը թուրքերենի մաքրումն էր այլ, հատկապես՝ արաբական և պարսկական ծագման փոխառություններից: Այս շրջանում մինչ այդ (1928թ) գործածվող արաբական գրից անցում կատարվեց լատինական՝ թուրքերենի հնչյունաբանությանը համապատասխանեցված գրին: Բարեփոխումներից հետո բառապաշարն էապես մաքրվեց, թեև դեռ արաբերեն և պարսկերեն փոխառությունների թիվը քիչ չէր. Ներկայումս թուրքերենում արաբերեն ծագման արմատներն իրենց քանակով առաջինն են՝ 6463:

նել, որ ժողովրդախոսակցական լեզվում փոխառություններն ավելի շատ էին (Աճառյան, 2013, էջ 1731-174):

Ավելի ուշ դարերում, սակայն, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, հայ մատենագրության մեջ գործածված են արաբական բազմաթիվ փոխառություններ: Դա, նախևառաջ, պայմանավորված է արաբական գիտության տարբեր ճյուղերի (մաթեմատիկա, աստղաբաշխություն, բժշկություն) զարգացմամբ և այդ աշխատությունները հայերենով թարգմանելու հանգամանքով²: XI-XII դդ. աշխատությունների մեջ արդեն, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, արաբերեն բառերի թիվը հասնում է հարյուրների (դրանց մեծ մասը բժշկությանը (բուսաբանությանը) առնչվող բառեր են, որոնք չէին գործածվում հայերեն գրական կամ ժողովրդական լեզվում (տե՛ս Աճառյան, 2013, էջ 174)): Սրանք արաբերենից հայերենին անցած *անմիջական, գրական (գրավոր) փոխառություններ են*: Ինչ վերաբերում է ժողովրդական լեզվում հնարավոր գործածություն ունեցած բառերին, ապա, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, դրանց մի մասը կիլիկյան հայերենի մեջ մտել է Ասորիքի (պատմանակ Սիրիա) արաբների միջոցով, իսկ ավելի մեծ մասը՝ Պարսկաստանի ու պարսիկների միջոցով՝ արևելյան հայերենի մեջ:

Վերոնշյալ ակնարկից ելնելով՝ կարելի է նշել, որ հայերենում արաբերենից կատարված *անմիջական փոխառությունները* տեղի են ունեցել հիմնականում գրավոր ճանապարհով: Դրանց մեծ մասն, այսօր, սակայն, գործածությունից դուրս մղված է:

Հայերենի արաբական միջնորդավորված փոխառություններ. բարբառային բառաշերտի հնչյունական և իմաստային փոփոխություններ

Հետագա դարերում, բուն Հայաստանում արաբական քաղաքակրթության, գիտության հետ անմիջական առնչությունների բացակայության պայմաններում արաբերենից հայերենին գրական (գրավոր) եղանակով փոխառություններ գրեթե չեն անցել:

²XII դ. հայերն արաբերենից թարգմանեցին Վաստակոց գիրքը (երկրագործության, գյուղատնտեսության վերաբերյալ): XIII դ. Մ.Հերացին թարգմանաբար հեղինակեց «Ջերմանց մխիթարությունը» (Հյուբյան 2004 :173):

Պատմական հանգամանքների բերումով ավելի ուշ շրջանում՝ XVI դ., Օսմանյան կայսրության նվաճումների հետևանքով, Հայաստանի մի մասը (Արևմտյան Հայաստան) անցնում է նրանց տիրապետության տակ: Դարավոր շփումների պայմաններում (XVI – XX դդ.) օսմաներենից հայերեն բանավոր խոսք են անցնում բազմաթիվ բառեր: Ոսումնասիրողների մի մասը դրանք անվանում է նաև տաճկերեն փոխառություններ (տե՛ս Մալխասյանց, 1944, էջ 17): Քանի որ, ինչպես անդրադարձել ենք, օսմաներենում արաբերեն բազմաթիվ փոխառություններ կային, միջնորդավորված փոխառվում են նաև արաբերեն ծագման շատ բառեր, որոնք կրել էին միջնորդ լեզվի, հետո արդեն նաև՝ հայերեն բարբառային տվյալ միավորի հնչյունական և քերականական ազդեցությունները, ենթարկվել բառիմաստային փոփոխությունների:

Նույնօրինակ լեզվական երևույթներ են տեղի ունենում նաև Հայաստանի մյուս՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցած մասի (Արևելյան Հայաստան) հայ ժողովրդի բանավոր խոսքում:

Այդպիսով կարելի է արձանագրել, որ հայերենի (հայերեն բարբառի) ուշ շրջանի փոխառություններն, ի տարբերություն ավելի վաղ շրջանի, առավելապես *միջնորդավորված* բնույթ ունեն: Բացառություն են կազմում թերևս այնպիսիք, որոնք հայերեն բանավոր խոսք են ներթափանցել արաբների հետ անմիջական շփման պայմաններում (օր.՝ Քեսաբի, Սվեդիայի բարբառային միավորներում առկա արաբական փոխառությունների մի մասը):

Հայերեն բարբառներում գործածվող արաբերեն ծագման փոխառություններում միջնորդ լեզվի ազդեցություններն ավելի ակնառու են դառնում որևէ բառային միավորի՝ արաբերեն համարժեքի, միջնորդ լեզվում դրա գործածության և հայերեն բարբառում կիրառվող տարբերակների զուգադրական համեմատության պարագայում: Այդպիսով երևան են գալիս հնչյունական մի շարք օրինաչափություններ, որոնցից առավել հաճախ հանդիպողները ներկայացնում ենք ստորև:

Արաբերենն ունի երկար երեք ձայնավորներ (ā, ī, ū), որոնք փոխառու միջնորդ լեզուներում չկան, և ուստի հիմնականում արտացոլվել են առանց երկարության հատկանշի: Հմմ.՝ արաբ. māl «1.ունեցվածք, սեփա-

կանություն, 2.գումար», թրք. *mal*³, բրբ. *մալ*, արաբ.՝ *ḥisāb*, պրսկ. *hisāb*⁴, թուրք.՝ *hesap*, բրբ.՝ *հիսաբ/հէսաբ*, արաբ.՝ *murād* «1.ցանկության, մտադրության առարկա, 2.ցանկություն, մտադրություն», թրք.՝ *murat*, բրբ.՝ *մուրազ* և այլն:

Արաբերենում գործառում են կարճ երեք ձայնավորներ (a, i, u): Կարճ a ձայնավորը փոխառու լեզուներից պարսկերենում օրինաչափ կերպով քմայնացել է: Այն քմային գործառություն ունի նաև հայերեն բարբառային մի շարք փոխառություններում: Հմմ.՝ a> քմային *ա*. արաբ.՝ *xabar* «լուր, տեղեկություն», պրսկ. *xābār*, բրբ.՝ *խաբար*; արաբ.՝ *nafas* «շունչ, շնչառություն», պրսկ. *nāfās*, բրբ. *նաֆաս*, արաբ.՝ *sabab* «պատճառ, առիթ», պրսկ.՝ *sābāb*, բրբ. *սաբաբ* և այլն: Օսմաներենում, ինչպես նաև ժամանակակից թուրքերենում, արաբերենի a կարճ ձայնավորը մասամբ պահպանվել է: Հիմնականում, սակայն, այն ավելի «փափուկ» արտասանությամբ է փոխարինվել. այդպիսով տեղի է ունեցել a>e հնչյունափոխություն. հմմ.՝ *majlis-mejlis*: Հայերենի մի շարք բարբառներում ևս գործառում են a>է,ե հնչյունափոխությամբ փոխառություններ: Հմմ.՝ արաբ. *maydan* «1.հրապարակ, 2.ասպարեզ», թրք.՝ *meydan*, բրբ.՝ *մէյդան*, արաբ.՝ *hawās* «զգացմունք», թրք.՝ *hawes*, բրբ.՝ *հավէս* և այլն:

Միջնորդ լեզուներից հայերեն բարբառներ անցած հնարավոր հնչյունափոխություն է նաև i>է-ն, քանի որ պարսկերենում արաբերենի i ձայնավորը մեծամասամբ հնչյունափոխվել է e-ի: Հմմ.՝ արաբ. *jāhil* «1.անքաղաքավարի, 2.տգետ, հիմար», պրսկ.՝ *jahel* «1.տգետ, անկիրթ, 2.անփորձ, անհմուտ», բրբ.՝ *ջահէլ* «1.անփորձ, տհաս, 2.երիտասարդ», արաբ.՝ *ḥisāb* «հաշիվ», պրսկ. *hesāb* (հէսաբ), բրբ.՝ *հէսաբ/հիսաբ* և այլն: Պետք է նշել, սակայն, որ i> e-ն կարող է լինել արաբերենի խոսակցական կամ բարբառային տարբերակին բնորոշ հնչյունափոխական երևույթ:

Արաբերենի u կարճ ձայնավորը միջնորդ լեզուների փոխառյալ բառաշերտում գործառում է առանց հնչյունափոխության, u>o հնչյունափոխությամբ կամ u-ի քմայնացմամբ: Հայերենի բարբառային բառաձևերում ևս հանդիպում են u-ի իրացման վերոնշյալ տարբերակները. հմմ.՝

³Թուրքերեն (օսմաներեն) բառաձևերը տրվում են ըստ Баскакова Н.А, Турецко-русский словарь, М, 1977 բառարանի:

⁴Պարսկերեն բառաձևերը ներկայացվում են ըստ Рубинчик Ю., Персидско-русский словарь, т.1, 2, М., 2013 (переиздание) բառարանի:

արաբ.՝ *ṣura* «դեմք, կերպարանք, երես», թրք.՝ *surat*, բրբ.՝ *sunuwaṣ*, արաբ. *ḍulm* «ճնշում, կեղեքում, անարդարություն», թրք.՝ *ḍulum*, բրբ. *quliyud* «1.մեծ փորձանք, 2.խիստ չար», արաբ. *luqma* «կտոր, պատահ», թրք.՝ *lokum*, բրբ.՝ *loḥumid* «խմորի պես փափուկ քաղցրավենիք» և այլն:

Առկա են արաբերենի կարճ ձայնավորների հնչյունափոխության այլ դեպքեր, որոնք հիմնականում ոչ համակարգային բնույթ ունեն կամ պայմանավորված են հայերենի կոնկրետ բարբառային միավորի հնչյունական օրինաչափություններով (օրինակ՝ պարզ ձայնավորի երկբարբառացում):

Հարկ է նշել, սակայն, որ երբեմն բավական բարդ է որոշել, թե այս կամ այն հնչյունափոխական երևույթը որ լեզվում կամ հայերեն որ բարբառում է առաջացել, և հարյուրամյակներ շարունակ նույն միջավայրում գոյատևած լեզվական միավորները առանձին դեպքերում ինչպիսի փոխազդեցություններ են ունեցել:

Ինչ վերաբերում է արաբերենի բաղաձայնական համակարգին, ապա այն ևս փոխառու միջնորդ լեզուներում, ինչպես նաև հայերենի բարբառներում բազմազան, բայցև օրինաչափ փոփոխությունների է ենթարկվել և համապատասխանեցվել տվյալ լեզվական ենթահամակարգերի հնչյունական օրինաչափություններին: Ստորև անդրադառնանք դրանցից այնպիսիներին, որոնք զուգադրման պարագայում որոշ նմանություններ են երևան բերում:

Հատկանշական է, որ փոխառու լեզվահամակարգերում գրեթե անփոփոխ պահպանվել և տվյալ լեզվական միավորում համարժեքով են փոխարինվել արաբերենի ձայնորդ բաղաձայնները (m, n, l, r, y): Հայերեն որոշ բարբառներում (օրինակ՝ Քեսաբի) r-ն օրինաչափորեն փոխարինում է r-ով, օր.՝ *ḥumidār* «բախտախաղ» - *xumār*, երբեմն էլ՝ n-ով, օր.՝ *nūy* «մրգահյութ, մուրաբա» - *rubn* և այլն:

Արաբերենի էմֆատիկ (ուժգին արտաբերման) բաղաձայններից *ṭ*, *ḍ*, *ṣ* հնչյունները պարզեցվել են՝ փոխարինվելով համապատասխանաբար *t*, *z*, *s* տարբերակներով: Էմֆատիկ · բաղաձայնը թուրքերենում և պարսկերենում գործառում է պարզեցված *d* կամ հնչյունափոխված *z* տարբերակներով: Հայերեն բարբառներում ևս այս բաղաձայնը գործառում է պարզեցված *d* կամ հնչյունափոխված *z* համարժեքներով: Հմմ.՝ արաբ.՝ *ha·m* «մարտողություն», թրք.՝ *hazim*, պրսկ՝ *hazm*, բրբ.՝ *huzd*, արաբ.՝ *hadir* «1.ներկա, 2.ընթացիկ, 3.պատրաստի», թրք.՝ *hazir* «1.պատրաստի,

2.ներկա գտնվող», բրբ.՝ *հաղիր/հազրր*, արաբ.՝ -a‘if «1.թույլ, անուժ, 2.հիվանդ», թրք.՝ *zayıf*, բրբ.՝ *զահֆ* և այլն:

Արաբերենի խուլ շփական կատկային *h* բաղաձայնը ևս, արտաբերմամբ պարզեցվելով, փոխարինվել է կոկորդային խուլ շփական հոլ:Հմմ.՝ արաբ.՝ *ḥakīm* «1.իմաստուն, 2.փիլիսոփա, 3.բժիշկ», թրք. *hakim*, բրբ.՝ *հէքիմ* և այլն:Հայերենի մի շարք բարբառների (Վանի, Բայազետի) սակավաթիվ բառերում առկա է *h*>խ հնչյունափոխություն (տե՛ս Կատվայան 2016:129): Օրինակ՝ արաբ.՝ *ḥakīm*, բրբ.՝ *խէքիմ*, արաբ.՝ *ḥinna*, բրբ.՝ *խիննա/խննա* և այլն: Սրանք համարվում են առավել վաղ շրջանի փոխառություններ:

Միջնորդ լեզուներում և հայերեն բարբառներում (բացառությամբ Քեսաբի, Սվեդիայի) չեն պահպանվել արաբերենի հնչյունական համակարգին բնորոշ համզա (‘) և այն (‘) բաղաձայնները:

Ինչ վերաբերում է արտաբերմամբ բարդ բաղաձայններին, ապա դրանցից արաբերենի հոր հետքիմքային, խուլ արտաբերման *q* (կաֆ) բաղաձայնը չի գործառում պարսկերենում և թուրքերենում: Թուրքերենում այն արտաբերմամբ պարզեցվել է՝ դառնալով *k* (k): Ինչ վերաբերում է պարսկերենին, ապա, արաբերենի նույն գրանշանի պահպանմամբ (*q*)՝ այն օրինչափորեն հնչյունափոխվել է *q*-ի: Հմմ.՝ արաբ. *qāḍ*ⁱⁿ «դատավոր», թուրք. *kadi*, պարսկ. *gāzi* և այլն: Հայերենի բարբառների մի մասում *q*-ն հնչյունափոխվել է *q*-ի: Հմմ.՝ արաբ.՝ *qisma* «բախտ, բաժին, ճակատագիր», բրբ.՝ *ղսմաթ*, արաբ.՝ *qassāb* «մսագործ», բրբ.՝ *ղասսաբ*, արաբ.՝ ‘*araq*, բրբ.՝ *արաղ*, արաբ.՝ *naqqāsh* «զարդանկարիչ, փորագրիչ», բրբ.՝ *նաղաշ* և այլն: Սա, հավանաբար, պարսկերենի ազդեցության հետևանք է: Հայերենի մի շարք այլ բարբառներում առկա է նաև *q*>խ հնչյունափոխություն: Հմմ.՝ արաբ. *tabaq*, բրբ.՝ *թաբախ*, արաբ.՝ *naqsh* «նկար, զարդ, զարդարանք», բրբ.՝ *նախշ* և այլն: Ուշագրավ է, որ Անտիոքի բարբառախմբի հայերեն խոսվածքներում (օր.՝ Քեսաբի, Սվեդիայի), որոնցում կիրառում են արաբերեն անմիջական փոխառություններ՝ պայմանավորված արաբների հետ անմիջական շփումների բնույթով, *q* (կաֆ) բաղաձայնի՝ արաբերենին նման արտասանությունը հիմնականում պահպանվել է:

Ստորև հիմնականում դիտարկեցինք հայերեն բարբառներում արաբական փոխառությունների հնչյունափոխական այնպիսի երևույթներ,

որոնք մեծապես պայմանավորված են միջնորդ լեզուների ազդեցություններով: Փոխառությունների՝ բարբառներում առկա մի շարք հնչյունափոխական երևույթներ էլ կապված են հայերեն տվյալ բարբառային միավորի հնչյունական առանձնահատկություններով, որոնց անդրադարձել են առանձին հրապարակումներով: Դրանցից էր, ինչպես վերը նշեցինք, բառի բոլոր դիրքերում հ>խ հնչյունափոխությունը, որը Վանի բարբառի հնչյունաբանական հիմնական հատկանիշներից է (Աճառյան, 1952, էջ 12), արաբերենի պարզ ձայնավորների երկբարբառացումը մի շարք բարբառներում, տվյալ բարբառի ազդեցությամբ արաբերենի ձայնեղ հպականների խլացումը և խոլ հպականների ձայնեղացումը և այլն (տե՛ս Միքայելյան, 2016, էջ 142-150, Միքայելյան, 2018, էջ 32-83):

Արաբերենում իզական սեռի բառերն ավարտվում են «թա մարբուտայով» («կապված թա»), որը բառի բառարանային տարբերակում չի արտասանվում, սակայն թ հնչյունը, խոսքի շղթայում կապակցվելով հաջորդ բառին, արտասանությամբ վերականգնվում է: Այն, սակայն, գրային որևէ արտահայտում չի ստանում: Օր.՝ ‘āda «սովորություն», բայց ‘āda yaumia «առօրյա սովորություն» (արտասանվում է ‘āda-t-yaumia): Այս հնչյունը գրային տեսք է ստացել պարսկերենում և թուրքերենում: Օրինակ՝ արաբ.՝ hayāa «կյանք», թրք.՝ hayat, պրսկ.՝ hayāt, արաբ.՝ qisma, պրսկ.՝ gesmāt և այլն: Հայերեն միջնորդավորված բարբառային փոխառություններում ևս այն արտասանվում է քմային. աղայթ «սովորություն» (արաբ.՝ ‘āda), լազայթ «համ, հաճույք» (lazza), կըսմայթ /ղսմայթ «բախտ, բաժին» (qisma), բարաքայթ «առատություն, օրհնաբերություն, լիություն» (baraka), սիլֆայթ/սըֆայթ «դեմք, կերպարանք» (ṣifa), հարաքայթ «ուժ, կարողություն» (ḥaraka) և այլն: Կարելի է արձանագրել, որ հայերենի բարբառներում գործառող լեզվական այս երևույթը միջնորդ լեզուների ազդեցության հետևանք է:

Հնչյունափոխական տարատեսակ իրողություններից զատ՝ հայերեն բարբառների արաբական մի շարք փոխառություններ, միջնորդ լեզվի ազդեցությամբ, գործառվում են նաև իմաստափոխված տարբերակներով: Պարսկերենում, օրինակ, արաբերեն փոխառությունների մեծ մասը ենթարկվել է իմաստափոխության, ստացել նոր, որոշ դեպքերում նաև՝ հակառակ բառիմաստներ: Արաբերենում հիմնական հանդիսացող բառիմաստները պարսկերենում հաճախ դարձել են երկրորդական (Նալ-

բանդյան, 1997, էջ 111): Նույնը կարելի է նշել նաև թուրքերենի (օսմաներենի) վերաբերյալ, ինչը երևում է նաև նույն բառի արաբերեն և թուրքերեն տարբերակների զուգադրմամբ: Հայերեն բաբառներում գործառվող արաբական ծագման փոխառյալ մի շարք բառերի՝ փոխատու հիմնական լեզվի համեմատությամբ առկա տարբերությունները մասամբ միջնորդ լեզվի հետևանք են: Օր.՝ արաբ.՝ ‘ashiq «1.սիրելի, 2.սիրեցյալ», թրք՝ ashik «1.սիրահարված, 2.գուսան, աշուղ», բրբ.՝ աշուղ «արևելյան բանաստեղծ, երգիչ», արաբ. minna «1.սիրալիրություն, 2.երախտագտություն», թրք.՝ minnet, բրբ. մուննաթ «երախտիքը երեսով տալը, հիշեցնելը», արաբ. ‘ajal «շտապողականություն, արագություն», թրք. ajal, բրբ. աջալ «վերջ, կյանքի վերջ, մահ» և այլն:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է նշել, որ հայերենի արաբական փոխառությունները տարբերակվում են ըստ անմիջական կամ միջնորդավորված բնույթի: Անմիջական փոխառություններ կատարվել են հատկապես XI-XII-րդ դդ.՝ հայ թարգմանչական գրականության զարգացման, արաբական գիտության տարբեր բնագավառների աշխատությունները հայերեն թարգմանելու կամ թարգմանաբար հեղինակելու հանգամանքներից ելնելով: Այսինքն՝ այս շրջանում կատարված փոխառությունների զգալի մասը գրավոր՝ մատենագիտական բնույթ ունի: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, տարբեր հանգամանքներից ելնելով, դրանց մեծ մասը դուրս մղվեց ակտիվ կիրառությունից (օրինակ՝ բուսաբուժությանը քիմիական բժշկությունը փոխարինելուց հետո արաբերենից փոխառված հարյուրավոր բուսանուններ աստիճանաբար գործածությունից դուրս եկան): Փոխառությունների մյուս տեսակն էլ բանավոր՝ բարբառային կամ ժողովրդախոսացական բնույթ ունի, և դրանց մեծ մասը միջնորդավորված է պարսկերենի և թուրքերենի միջոցով: Այս լեզուների բառաֆոնդի զգալի մաս են կազմել և այսօր էլ այդպես է, արաբերեն փոխառությունները, ինչը պայմանավորված է դեռևս VII-րդ դ. արաբական նվաճումների, խալիֆայթի կազմավորվան, և այդ ժողովուրդների կողմից իսլամի ընդունման, արաբական քաղաքակրթական ձեռքբերումների փոխառման հանգամանքներով: Հետագա դարերում ևս, հաստապես XVI դ. սկսած, Օսմանյան կայսրության կազմավորման և օսմաներենի՝ արաբերենի,

պարսկերենի և թուրքերենի հիման վրա ձևավորմից հետո օսմաներենից հայերեն բանավոր խոսք անցան բազմաթիվ բառեր:

Միջնորդավորված փոխառությունները հայերեն բարբառներ են անցել միջնորդ լեզուներում կրած հնչյունական և բառիմաստային օրինաչափ մի շարք փոփոխություններով: Դրանից զատ, այդ բառերը կրել են նաև հայերեն տվյալ բարբառային միավորին բնորոշ փոփոխություններ ևս:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

REFERENCES

1. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Ե., 2013 (վերատպություն): H.Atwar'yan, Hayoc lezvi patmowt'yown, mas II, E., 2013 (veratpowt'yown), (In Armenian).
2. Աճառյան Հ., Քննություն Վանի բարբառի, Ե., 1952: H. Atwar'yan, Qnnowt'yown Vani barbar'i, E., 1952, (In Armenian).
3. Ասատրյան Մ., Ուրմիայի (Խոյի), բարբառը, Ե., 1962: M.Asatryan, Owrmiayi (Xoyi), barbar'y', E., 1962 (In Armenian).
4. Կատվալյան Վ., Բայազետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ., Ե., 2016: V.Katvalyan, Bayazeti barbar'y' & nra lezvakan ar'nchowt'yownnery' shrjaka barbar'neri het., E., 2016, (In Armenian).
5. Կոստանյան Դ., Երզնկայի բարբառը, Ե., 1979: D. Kostanyan, Erznkayi barbar'y', E., 1979, (In Armenian).
6. Հանանյան Գ., Սվեդիայի բարբառը, Ե., 1995: G.Hananyan, Svediyai barbar'y', E., 1995, (In Armenian).
7. Հյուբշման Հ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 2004, (վերատպություն): H. Hyowbshman, Hayagitakan owsowmnasirowt'yownner, E., 2004, (veratpowt'yown), (In Armenian).
8. Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացարական բառարան, Ե., 1944: St.Malxaseanc, Hayere'n bacarakan bar'aran, E., 1944, (In Armenian).
9. Մարկոսյան Ռ., Արարատյան բարբառ, Ե., 1989: Ր'. Markosyan, Araratyan barbar', E., 1989, (In Armenian).
10. Մանուչարյան Ա., Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները, Ե., 2020: S.Manowcharyan, Kapani tarac'ashrjani xosvac'qner'y', E., 2020, (In Armenian).

11. Միքայելյան Ա., Անտիոքի հայերեն բարբառախմբի արաբական փոխառությունները», Ե., 2018: S.Miqayelyan, Antioqi hayeren barbar'axmbi arabakan p'oxar'owt'yownnery', E., 2018, (In Armenian).
12. Միքայելյան Ա., «Արաբերենի հնչյունական համակարգի արտացոլումը Վանի բարբառում բարբառում», «Ջահուկյանական ընթերցումներ», Ե., 2016: S.Miqayelyan, «Arabereni hnchyownakan hamakargi artacolowmy' Vani barbar'owm barbar'owm», «Jahowkyanakan y'nt'ercowmner», E., 2016, (In Armenian).
13. Նալբանդյան Գ., Պարսից լեզվի քերականություն, Ե., 1997: G.Nalbandyan, Parsic lezvi qerakanowt'yown, E., 1997, (In Armenian).
14. Չոլաքեան Յ., Քեսապի բարբառը, Ե., 2009: Y. Cholaqean, Qesapi barbar'y', E., 2009, (In Armenian).
15. Պետոյան Վ., Սասունի բարբառը, Ե., 1954: V. Petoyan, Sasowni barbar'y', E., 1954, (In Armenian).
16. Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972: G. Jahowkyan, Hay barbar'agitowt'yan nerac'owt'yown, E., 1972, (In Armenian).
17. Баранов Х., Арабско-русский словарь, т. 1, 2, М, 2019 (переиздание). Н. Baranov, Arabsko-russkij slovar', t. 1, 2, M, 2019, (In Russian).
18. Барышников А. Ф., Лексикология и фразеология персидского языка, М., 1962. А. F. Baryshnikov, Leksikologija i frazeologija persidskogo jazyka, M., 1962, (In Russian).
19. Баскакова Н. А., Турецко-русский словарь, М, 1977. N. A Baskakova, Turecko-russkij slovar', M, 1977, (In Russian).
20. Крайнюченко Е. В., Слова арабского происхождения в турецком языке, М., 2014. E. V. Krajnjuchenko, Slova arabskogo proishozhdenija v tureckom jazyke, M., 2014, (In Russian).
21. Назарова Г. Ш., Лексикология современного турецкого языка, Т., 2002. G. Sh. Nazarova, Leksikologija sovremennogo tureckogo jazyka, T., 2002, (In Russian).
22. Пейсиков Л. С., Лексикология современного персидского языка, М., 1975. L. S.Pejsikov, Leksikologija sovremennogo persidskogo jazyka, M., 1975, (In Russian).

23.Рубинчик Ю. А., Персидско-русский словарь, т. 1,2, М., 2013 (переиздание). Ju. A. Rubinchik, Persidcko-russkij slovar', t. 1,2, M., 2013 (pereizdanie), (In Russian).

СОНА МИКАЕЛЯН - ОБ ОПОСРЕДОВАННЫХ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова - заимствование, язык-посредник, арабский, персидский, турецкий, диалект, фонетическое изменение, семантическое изменение

Статья посвящена заимствованной арабской диалектной лексике армянского языка. Выделяются арабские прямые и опосредованные диалектные заимствования, указываются пути их проникновения, временные периоды и основные изменения, которым они подвергались. Языками-посредниками арабских заимствований армянского языка являются турецкий (османский) и персидский. Это связано с взаимодействием данных языков в силу исторических обстоятельств.

С помощью сравнительно-сопоставительного метода представлены такие фонетические и семантические изменения арабских заимствований диалектной лексики армянского языка, которые обусловлены влиянием языков-посредников.

SONA MIKAYELYAN - ABOUT INDIRECT ARABIC BORROWINGS OF THE ARMENIAN LANGUAGE

Keywords: *borrowing, intermediary language, Arabic, Persian, Turkish, dialect, phonetic change, semantic change*

The article is devoted to the borrowed Arabic dialectal vocabulary of the Armenian language. Arabic direct and indirect dialectal borrowings are differentiated, the ways of their penetration, time periods and the main changes to which they were subjected are indicated. The intermediary languages of Arabic borrowings of the Armenian language are Turkish (Ottoman) and Persian. This is conditioned by the interaction of these languages due to historical circumstances.

With the help of the comparative method, such phonetic and semantic changes of Arabic borrowings of the dialectal vocabulary of the Armenian language are presented, which are due to the influence of intermediary languages.

Ներկայացվել է՝ 26.07.2022

Գրախոսվել է՝ 16.11.2022